

ZANAAT VE EL SANATLARININ SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK BAĞLAMLI TASARIM DEĞERLERİ

Seçil Şatır, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İç Mimarlık Bölümü

Uygarlık zanaatla başlamıştır denebilir. Zanaat en eski zamandan beri maddi kültürün temel taşıdır; maddi kültürü meydana getiren çeşitli ihtiyaçların karşılanmasını sağlayan yapabilme becerilerinin en temel alanıdır. Becerileri ortaya koyan bireyler, zanaatkarlar, öncelikle kendi iyilikleri için, kendilerine ait maddi ve manevi ihtiyaçlarını gidermek adına çalışırlar. Maddi ihtiyaçları için para kazanmak, manevi ihtiyaçları için ise becerilerini sergilemek, geliştirmek, kendi yaptıklarından hoşnut olmak, tutkuları ve bağlanmışlıkları ile yaşamaktan haz almak isterler. Beceri hem zanaatta, hem sanatta ve hem de tasarımda var olan üstün bir niteliktir. Burada, zanaat ve sanat arasındaki farkı kısaca belirtmek gerekirse; zanaatta kullanım önceliklidir. Buna karşı sanatta hayal gücü önceliklidir. Tasarım ise kullanım ve kullanıcı önceliğine ve buna bağlı olarak maddi ve manevi değer içeriklerine, sanatsal niteliklerin entegre olmuş halidir. Bununla da kalmayıp, kavramsal boyutu aşarak üretim aşamalarının bir süreç içinde yaşanmış olgusudur. Tasarımın zanaat ve özellikle zanaat becerisi ile örtüşen tarafı, tasarlama süreci ve hatta üretim boyutu ile bağdaşır. Bu bağlamda, tasarım değeri kavramı sorgulanmakta, gelecek öngörülerini üzerinde durulmakta ve zanaat üretiminin geleceğe yönelik olarak tasarım kavramı kapsamında nasıl gelişebileceği tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zanaat ve el sanatları; sürdürülebilirlik; tasarım değerleri.

GİRİŞ

Zanaat kavramı insan var olduğu zamandan beri vardır ve sonsuza kadar da hep var olacak gibi izlenim bırakmaktadır. Çünkü zanaat insanın çok önemli bir uzvu olan ellerinin ortaya koyduğu, emek-yoğun bir beceridir ve bir üretim türüdür. El emeğine dayanan, çıraklık - kalfalık - ustalık süreçlerini içeren zanaat, insanların ihtiyaç duydukları çeşitli kullanım nesnelere, çeşitli eşyaların üretimi dışında tamiri, bakımı vb. hizmet konusunda da çalışan bir alandır. İleri düzeyde beceri gerektiren zanaat alanı bu bildiride kavramsal olarak ele alınmakta, sanat, el sanatları ve tasarım kavramları ile karşılaştırılmaktadır.

21. yüzyıla gelindiğinde tasarım kavramının kapsamı içine çevre koruma, ekoloji, sistem, servis, hizmet, sosyal tasarım vb. koruyucu, bütünleştirici ve geleceği yönlendirici kavramların yanı sıra zanaat kavramı da girmiş bulunduğundan, zanaat üretimi çok yönlü ele alınmakta ve ürün tasarımı ile ilişkilendirilmektedir.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Kuramsal çerçevede, “Zanaat üretiminin tasarıma kazandırılması tasarım tanımlarına ve mantığına uygun mudur?” sorusu, şimdiye kadar doğru cevabını tam anlamı ile bulamamıştır. Asıl soru “Nüfus arttıkça ihtiyaçların türünden ziyade ihtiyaca cevap sayısının hızlı artışı ve zanaat üretiminin bunu karşılayıp karşılayamaması” olarak belirlemektedir. Bu bildiri bunu bütünüyle çözemez; fakat çözüme küçük bir adım olarak alt yapıda bilinç desteği verebilir.

Aşırı endüstrileşme, dünya nüfusunun hızla çoğalması, kitle üretimlerinin dünyanın en ücra köşelerine ulaşması ile ‘al, kullan, at’ mantığının yaygınlaşması, buna bağlı olarak küresel ısınma, çevre kirliliği, suların ve yeşil alanların giderek azalması ve canlı yaşamlarının tehlikeye girmesi artık bilinen konulardır. Bunun süreci olarak, sürdürülebilirlik araştırmalarının sürekli el üretimlerini (el sanatlarını), özellikle de zanaat üretimlerini destekliyor olmaları konunun önemini ve kuramsal çerçevesini ortaya koymaktadır. Bu bakış açısı ile, tasarımı endüstri devrimine göre seri ya da kitle üretimi olarak tanımlamış olan araştırma çevrelerine karşı, tasarlamada düşüncüyü önemle destekleyen el becerisinin zanaat üretimlerindeki varlığı ve vadettiği sürdürülebilir tasarımın önemi anlatılmaktadır.

Bu araştırmada literatür taramasına büyük önem verilmektedir. Bu konuda senelerden beri çok sayıda uygulamalı çalışmalar gerçekleştirilmiş ve sunulmuştur. Burada ise, hem önceki uygulamaların sonuçlarına ve hem de bütün dünyadan, yazarın düşüncesini ve uygulamalarını destekleyen farklı araştırmaların ortak yanlarına başvurularak, algı ve gösterge değeri yüksek şematik tanımlar geliştirilmiştir.

ZANAAT KAVRAMI VE TASARIM İLİŞKİLERİ

İçinde yaşadığımız çağda, son on yıllarda zanaat kavramı hiç beklenmedik şekilde aktüel oldu. Endüstri devriminin makineleşmesi, kitle ve büyük seri gibi çoklu üretimlerin meydana getirdiği çevre kirliliği, küresel ısınma, doğal kaynakların aşırı tüketimi, canlı yaşamlarına verilen çeşitli zararlar, vb. üretim sistemlerinin yeniden gözden geçirilmesini ve el üretimi ağırlıklı zanaat üretiminin yeniden canlanmasını zorunlu kılmaktadır.

Zanaat Kavramı

Zanaat kavramı, İngilizcede *craft*’ın dışında daha geniş bir anlam ile, *workmanship*, *trade*, Almancada *handwerk*, Fransızcada *artisanat* karşılıklarıdır. Bir bakıma oldukça geniş kavramıyla, el ile yapılan her türden işleri tanımlarken, emeği çağırıştırır, ileri düzeyde bir beceriyi anlatır. El sanatı kavramı ise İngilizce-

de *handicraft*, Almandaca *kunsth Handwerk* olarak farklılaşırken Fransızca'da yine *artisanat* olarak adlanır.

Zanaat kavramını, emeği çağrıştırmasının ötesinde, profesyonel bir çalışma alanı temelinde ele almak gereklidir. Bu bağlamda, sanat, tasarım ve zanaat kavramları, hem bir süreç içinde geçişli hem de uygulayıcıların yetenekleri doğrultusunda, birbirleri içine sızma eğilimi gösteren alanlardır. Bu nedenle bu bölümde zanaat kavramı geniş bir çerçevede ele alınmıştır. Bunun nedeni, kavramı komşu alanlarla adım adım ilişkilendirmek, bir süreç içinde geliştirmek ve bütünsel ilişkilerini buna göre sorgulamaktır.

Bu doğrultuda, Metcalf (2005, 4) sanatın çok özel bir konumu olduğunu, “tüm diğer kurallar üzerine gizli üstünlük iddiasında bulunan kendi kuralları ve kendi dili” olduğunu savunmakta ve zanaatkarların modern sanat yapmamalarını önermektedir. Metcalf (2005, 4-5) düşüncesini şu şekilde ifade etmiştir:

“Zanaat-temelli heykel daha dekoratif eğilimli, görsel açıdan daha zengin, malzeme ve sürece daha saygılıdır, ancak aynı zamanda heykel tarihinden ve sanat dünyasının gündemlerinden daha az haberdardır.”

Diğer bir zanaat ve sanat araştırmacısı olan Adamson, (2007, 39) *Thinking Through Craft* (Zanaat Yoluyla Düşünmek) adlı eserinde, sanat karşısında zanaatı tanımlarken, tam anlamıyla tamamlayıcı bir zanaatin, modern, özerk bir sanata aykırı düşüğünü söyler. Adamson'a göre modern sanat, temelden çok kuvvetli bir malzeme özgüllüğünün karşı duruşuna sahiptir ve görsel etki elde etmek için yapılıdır. Sanatın normatif (düzgüsel) fikri, malzeme ile dolaysız iletişimin ötesine geçer ve onu aşar. Buna karşı zanaat dolaysız kullanım içindir. Adamson'ın (2007, 39) araştırmalarının bu vurgulayıcı bölümü aşağıdaki gibidir:

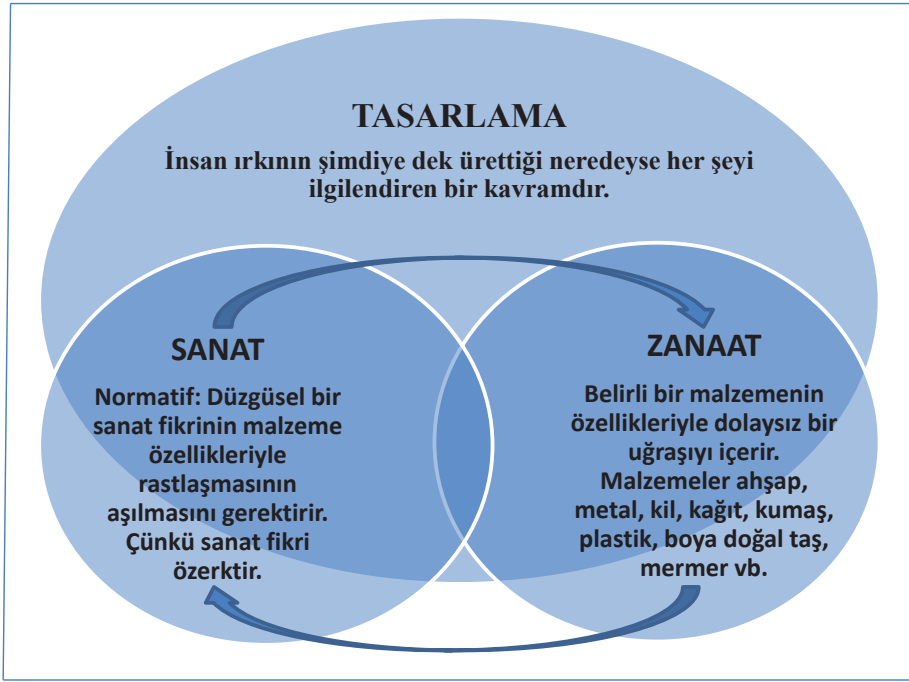
“Zanaat bir şekilde kendi içinde maddeselliğe eşittir (yani, maddenin uzaydaki uzantısına). Daha güzel söylemek gerekirse zanaat her zaman belirli bir malzemenin özellikleriyle rastlaşmayı gerektirir. Bu madde ahşap olur, metal, kil, kağıt, plastik, boya, taş - herhangi bir şey olur - veya birden fazla malzemenin bir bileşimi olur.”

Zanaat belirli malzeme özellikleriyle dolaysız bir uğraşmayı içerir. Bunun aksine, normatif sanat fikri bu rastlaşmanın aşılmasını gerektirir, ki özerklik durumunda olduğu gibi, bu aynı zamanda bir baskılanmadır (Resim 1).

Diğer taraftan, McBrinn (2005, 121), İrlanda'daki el yapımı tasarımların kimliğini değerlendirirken, İskandinav ülkelerindeki sanat ve el sanatlarının, bir tasarım geleneğinin birliği içinde olduklarını belirtmektedir:

“(…) İsveç, Danimarka, Finlandiya, Norveç ve İzlanda gibi İskandinav ülkeleri ayrılıklarını birleşme için bir temel olarak kullandılar ve Arts and Crafts akımlarını zanaat ile kitlesel üretimi bir potada eriten tutarlı bir tasarım geleneğine, İsveç örneğinde görüldüğü gibi ‘Modernizmin pratik bir formuna’ dönüştürdüler.”

1922 yılı koşullarında sanatta ve el sanatlarında yapan ve düşünenin yabancılaşmasını anlatırken, *Arts and Crafts* hareketi ile, özellikle tipik bir örnek olan

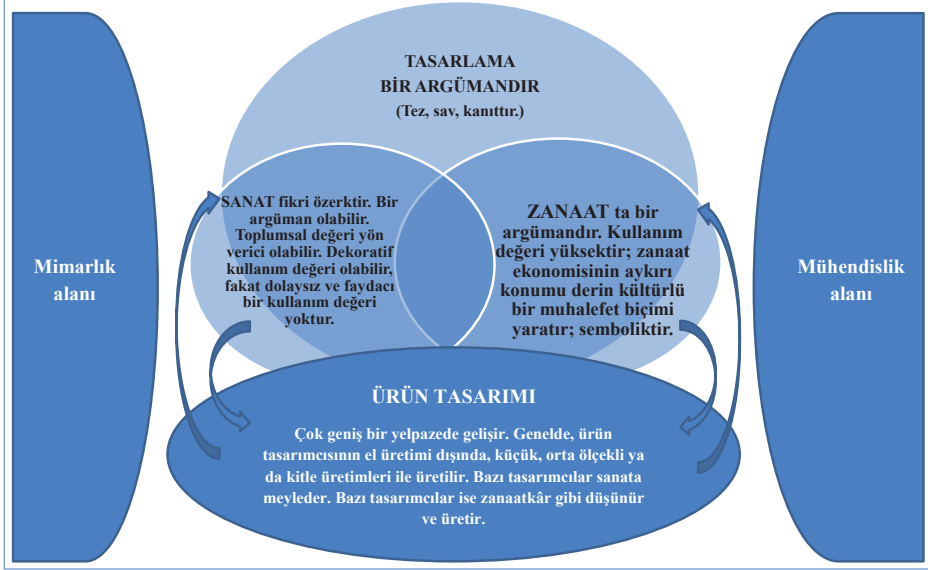
Resim 1. Tasarım kavramı kapsamında sanat ve zanaat kavramları ve tanımları (Kaynak: Yazar)

İsveç’te, sanat ve el sanatları hareketlerinin tutarlı bir birlik içinde gelişmesi, yapan ve düşünenin, zanaat ve kitlesel üretimin bir potada eritilerek, seri üretim güvenceleri içinde, çağdaş boyuta ulaşabilen bir modernitenin elde edilmiş olduğunu göstermektedir.

Rees’in (2005, 130) ‘endüstriyel tasarım içinde düşünmek ve yapmak’ kavramlarını ele alırken, zanaat kavramı için söyledikleri dikkate değerdir:

“Tasarım bir argümandır, zanaat da öyledir. Esasen, zanaat ekonomisinin marjinal konumu düşünüldüğünde, gücü neredeyse tamamen retorik ve semboliktir. Tasarımın ortaya koyduğu argümanları göz ardı etmek kolaydır, çünkü bunlar genel kanıyı oluşturur ve başat üretim biçimini temsil etmektedir. Tasarımın ‘beyan’ ettiği şeyler, ancak köşelerinde (yani moda, fiyat ya da zevkte) göz ardı edilmesi imkansız hale gelir. Diğer yandan, zanaatın tümü bir karşı kültürü temsil eder ve bu yüzden bir zanaat nesnesi üretmek veya satın almak bir muhalefet biçimidir. Zanaat nesnesi seçimi her zaman ne yaptığını bilen bir seçimdir.”

Konu sürdürülebilirlik bakış açısı ile ele alındığında, bundan böyle zanaat, karşı kültürü temsil etmek yerine, seri üretimleri sorgulanan tasarımın içinde ya da yan yana yer almak zorundadır. Zanaat üretimi bu bakış açısı ile geliştirilmek zorundadır (Resim 2).

Resim 2. Tasarılama kavramı kapsamında sanat, zanaat ve ürün tasarımı kavramları (Kaynak: Yazar)

Press'e (2005, 250-251) göre, zanaat, değişmeyen bir bilgi olarak kendi gücünü ve değerini göstermektedir:

“Zanaatlar doğal malzemelerden ve tercihen bej (*beige*: boyanmamış ve ağartılmamış yün kumaş gibi doğal malzemeler olarak da anlaşılabilir) renkte yapılmalıdır. Zanaat el ile yapılmalıdır. İşlevsel olmalıdır.”

Yukarıda, araştırmacıların ortaya koyduğu bilgilerde, sanat ve zanaatın birbirinden farklı olduğu; fakat, düşünenin de elini kullanmadan sanatını icra edemeyeceği hesap edilirse, elin becerisinden ayrı olamayacağı; ürün tasarımının ise, McBrinn'in (2005, 121) açıklamalarında, İskandinav ülkelerinin tasarım tarihi gelişiminde olduğu gibi el becerisi geleneğinden kopmadığı, sanatla tutarlı bir birlik içinde geliştiği öğrenilmektedir. El hareketinin düşüncenin merkezinden yönetiliyor olması nedeni ile, zanaatın temelinde olan ve uzun yılların birikimi ile gelişen el becerisini, zihinden tam olarak ayırmanın doğru olmadığı bir gerçektir.

Sennett (2009, 55), beceri geliştikçe, sürdürme kapasitesinin arttığını, büyük kemancı Isaac Stern kuralı ile anlatmaya çalışmıştır. Müzisyenin, “Tekniğiniz ne kadar iyiyse o ölçüde sıkılmadan prova yapabilirsiniz.” sözü ile, zanaat becerisinin sanat yetkinliği üzerinde ne denli etkin olduğunu ortaya koymuştur. Sennett, zanaatkarlığın örgütlenmesindeki sıkıntılara değinirken, becerinin geliştirilmesi sürecini ele almaktadır:

“Beceri, eğitilmiş bir pratiktir; modern teknoloji kendisini kullananları tekrara dayan, somut ve elle yapılan bir eğitimden yoksun bıraktığında kötü şekilde kullanılmış

demektir. Kafa ve el birbirinden ayrıldığında, bunun sonucu zihinsel bir tahribattır” (Sennett, 2009, 73-75).

Sennett’in düşüncesi, bir zanaatkarın basit bir nesneyi bile imal ederken fantezi dolu düşüncesini harekete geçirmesi gerektiğini var saydır. Buna karşılık, bir ürün tasarımcısının da, zihninde kurguladığı fikri dışa vururken, eksik bir sonuç elde etmemek için eli ile zihninin korelasyonunu sağlaması gerekmektedir.

Yukarıdaki araştırmaların yol gösterdiği üzere, sanat, zanaat ve el sanatlarının ortak özelliklerinde, elin düşünce ile bağının önemsenmesi gerekmektedir; zanaat ustasının yeteneği doğrultusunda, yaptığı işin üstün düzeye ulaşabileceği, bu bağlamda, ürün tasarımcısının zanaat ustası ile iş birliğinin doğru olduğu, ya da zanaat ustasının düşüncesini geliştirme çabasından olumlu sonuçlar alınabileceği anlaşılmaktadır. Sanat, zanaat ve el sanatlarının ortak özellikleri ürün tasarımı ya da daha genel anlamda tasarım kavramı bağlamında ele alındığında tasarımın her üç kavramın bir üst başlığı niteliğinde olduğu, her üç kavramı sentezlediği ve çevrelediği dikkati çekmektedir.

Zanaat kavramının anlaşılmasına destek verecek bir başka tanım da Springer Verlag tarafından geliştirilmiş olan *Gabler Wirtschaftslexikon*’da bulunmaktadır:

“Zanaat, bir meslek ve ticari ekonominin örgütlenme biçimidir. Sanayinin seri üretimlerinden ayırt edilen zanaat faaliyeti, malzemelerin işlenmesi, yeniden ele alınarak düzenlenmesi, hatta onarımı ve hizmet sektörünü kapsayan bir serbest meslek alanıdır. Zanaat ustası, işçileri, (bir bakıma kalfa ve çarakları) çalıştıran, küçük yatırımcı ve girişimci olan, bir ölçüde yerel ve bölgesel pazar için sipariş yapan kişidir.” (<http://wirtschaftslexikon.gabler.de>)

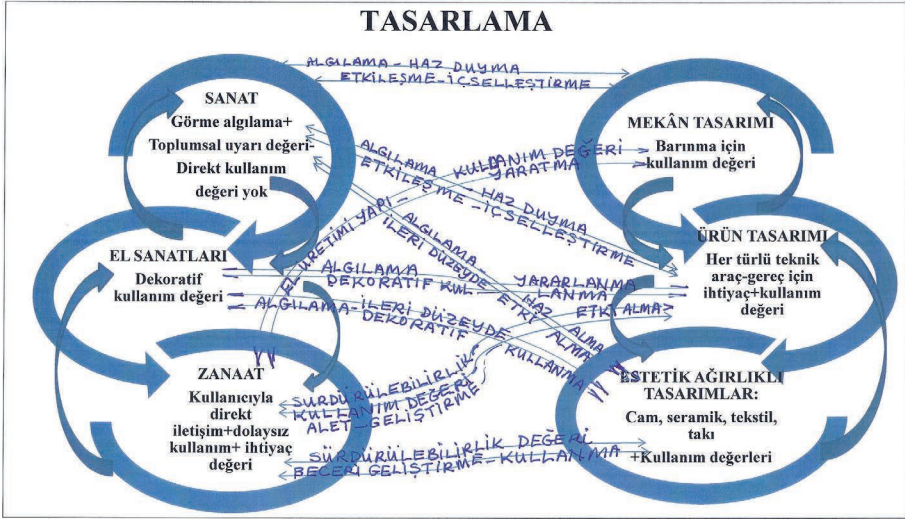
Burada “sanayicinin seri üretimlerinden ayırt edilen” tanımı, sürdürülebilirlik açısından ele alındığında, artık ‘ayırt edilmek’ yerine giderek ‘eş değerde olmak’ zorundadır. Konuya üretim açısından bakıldığında, mini ya da küçük seri üretimlerin zanaat üretimi atölyelerinde yarı makine, yarı el işçiliği ile bir sistem içinde geliştirilmesi olanaklı olmalıdır.

Zanaat Kavramının Tasarım Kavramı ile İlişkileri ve Sürdürülebilirlik Değeri

Bildirinin başından itibaren adım adım ilişkilendirilen zanaat kavramı bu bölümde bütünsel bir ilişki içinde ele alınmaktadır.

Tasarım kavramı, Coates, Brooker ve Stone (2011) tarafından son derece yalın bir şekilde tanımlanmaktadır:

“Tasarım, insan ırkının şimdiye dek ürettiği neredeyse her şeyi ilgilendiren bir kavramdır. Bir masa, çatal ya da kilise olsun, hemen her şey bir yere kadar tasarlanmıştır. Tasarım sürecinde bir fikir önce bir çizime, ardından son ürüne dönüşür. Tasarım süreci aslında tasarımcının bir obje ya da mekânın gereksinimlerini ortaya koyduğu bir problem çözüme sürecidir.”

Resim 3. Tasarlama kavramında sanat, el sanatları ve zanaat kavramlarının mekan, teknik ürün, estetik (cam, seramik, tekstil, moda, takı vb.) tasarımlar ile ilişkileri - Burada cam, seramik, tekstil malzemeleri dolaysız ihtiyaç olan kullanım nesnelere tasarımında da önemli olduğundan, dekoratif sözcüğü uygun değildir (Kaynak: Yazar)

Tasarımın bir problem çözme süreci olarak tanımlanması, yalnız tasarımcıların gerçekleştirdiği bir süreç olmadığını gösterir. Böyle bir süreç, nesneyi malzemelerle üçüncü boyutta dolaysız gerçekleştiren zanaat ustası için de geçerlidir. Zanaat ustasının da bir süreci vardır ve her bir farklı uygulama süreci, usta için farklı bir deneyimi ortaya koyar (Resim 3). Malzemelerle dolaysız olarak ürettiği takdirde, nesne onun düşüncesinde geniş kapsamlı yer eder ve herhangi bir problemi daha kolay algılayabilir. Tasarımcının fikir bulma deneyimlerinden hareketle, orijinal malzeme ile fikrini üçüncü boyutta görünür, elle tutulur duruma getirmesi, problemi algılamının ve çözmenin önemli bir faktörü olmaktadır.

Tasarımın problem çözme özelliği, tıpkı insanın ihtiyaçları için ürettiği her şeyde olduğu gibi, öncelikli ihtiyaçlara yönelik işlevselliklerin çözüm önerilerini ortaya koyar. Bu gerçekleştirme ister kağıda dökülsün, isterse dolaysız malzemede vücut bulsun, düşünceden nesneleşmeye varan bir süreçtir. Burada ağırlıklı olarak iki boyutta projelendirme tasarımcı tarafından meydana getiriliyorsa, malzeme ile dolaysız üçüncü boyutta üretim zanaat ustası tarafından gerçekleştirilir. Çünkü usta orijinal malzemeyi kullanmada ileri düzeyde bir beceri kazanmıştır; el aletlerini mükemmel kullanır. Malzemenin ve el aletlerinin yapısına ve üretim tarzına bağlı olarak, bazı tasarımcılar zanaat ustası gibi ve bazı zanaat ustaları da tasarımcı kimliği ile çalışabilir. Aralarındaki yoğun ilişkiler arttıkça birbirlerine daha çok yaklaşırlardır.

Diğer taraftan Heskett'e (2002) göre tasarım "önceden doğada var olmaksızın, ihtiyaçlarımıza hizmet edecek ve hayatlarımıza anlam katacak, çevremizi yapabilmeye ve biçimlendirmeye yönelik insan yeteneği" olarak tanımlanmaktadır (Gabrielsen ve Kristensen, 2006, 437).

Heskett'in bu tanımı genel bir tanımlamadır ve önceden doğada var olmaması, hayata anlam katması, çevremizi yapabilme ve biçimlendirme kavramları aynı zamanda zanaatın tanımında mevcuttur denilebilir.

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı (UNESCO) 17 Ekim 2003 Tarihinde Paris'te MISC/2003/CLT/CH/14 sayılı *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi*'ni kabul etmiştir (UNESCO, 2003). Sözleşmenin ikinci fıkrasının 'e' bendinde yer alan *traditional craftsmanship* kavramı Türkçeye 'el sanatları geleneği' olarak çevrilmiştir. Daha doğru bir çeviri ile 'geleneksel ustalık' olarak çevrildiğinde, hem el sanatlarını hem de zanaat kavramını içine alır. Türk geleneksel ustalıklarının çok geniş kapsamlı gelişmişliğine bakıldığında bu her iki alan arasında belli oranda farklar vardır ve tek bir sözcük ile açıklanamaz. Bu bağlamda, tasarımın çok tanınır, bilinir, uygulanır olduğu bir dönemde, *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi* ile el sanatları ve zanaat kavramlarının yeniden aktüel hale gelmiş olması konunun çok yönlü ciddiyetini ortaya koymaktadır.

Modernizm döneminde geleneksel zanaatkarlık yerini makineli üretime bırakmışken, 1960'lı yıllarda gelen Postmodern dönemde bu durum değişmeye başlamıştır. 1970'li yıllardan itibaren sürdürülebilirlik kavramı gereği, aşırı endüstrileşmeyi yavaşlatma çabaları ortaya çıkmış ve zanaat üretimi makineli seri üretimlerle paralel bir seyir ya da algı izlemiştir. Doğan'ın (2012, 82) düşüncesine göre:

"Pazarlama stratejisi olarak (...) tüketilen nesnelere için zanaat üretimi dense de ürünler, kimi zaman vasıflı 'işçi'ler tarafından üretilmekte kimi zaman da geleneksel özelliklerin sadece bir kısmını kullanan küçük girişimci/sanatçı tarafından piyasaya sunulmaktadır. Postmodernizmin geleneksel ile modern arasındaki zıtlığı törpüleyen, sistem içinde her birini kullanabilen özellikleri, vasıflı ustayı kimi zaman sanatçı kimi zaman girişimci sıfatları ile tanımlamakta ve piyasada zanaat üretimini görünür kılmaktadır."

Postmodern dönemde, tüketici-toplumdaki markalaşmaya rağmen el emeğinin piyasada talep ediliyor olmasında ve üretim türlerinin birlikte gelişmiş olmasında popüler kültürün, sürdürülebilirlik araştırmalarının, yeşil üretimin, çevre ve ekolojik sistem koruma vb. kavramların etkisi olduğu söylenebilir.

Sürdürülebilirlik değeri açısından tasarım kavramı ele alındığında, çok sayıda araştırmacının düşüncelerinden süzölmüş olarak aşağıdaki bilgiler gözden geçirilebilir:

Yücel ve Ekmekçiler (2008, 320-333) çevre dostu teknolojilerin dört temel başlık altında toplanmasını ileri sürerek, dördüncü temel başlıkta 'eski ve geleneksel çevre dostu teknolojiler'e yer vermişlerdir.

Birkeland'ın (2007, 25) araştırmalarında tasarım ilkeleri herkesin birer katılımcı-tasarımcı olduğundan hareket eder. Kullanıcı-katılımcılarla birlikte en iyi çözüme varılabileceği savunulmakta, 'çözümler yerelden büyümeli' düsturu ile yerel koşullara ve yörenin insanına uygun olan çözümler öne çıkarılmaktadır. Birkeland'ın düşüncesi zanaat üretimini çağrıştırmaktadır.

Fry (2009, 218-220) ise, araştırmalarında 'kalite ekonomisi'ni, 'nicelikten niteliğe kayma'yı, 'üretim hacmini azaltma(yı) ve hizmet yelpazesini genişletme'yi, 'şeylerle (somut-soyut) birlikte var olmanın dönüşümü' (*transforming being with things*) düşüncesini ileri sürmekte, yaşamı tehdit eder duruma gelmiş olan 'emek tasarrufundan' (*labour saving*) vazgeçilerek, insan gücü ile çalışan alet ve araçları daha çok kullanmayı ve fiziksel dünya denetiminin insanın daha çok kendi elinde olmasını önermektedir.

Bu araştırmalar ve düşünceler doğrultusunda ürün tasarımının sürdürülebilirlik değeri, insan eli ve emeğinin ağırlıklı olduğu zanaat üretimini desteklemektedir.

Zanaat Kavramının Tasarım Değeri Üzerine Düşünceler

Çağdaş üretimin ileri düzeyde otomasyon ile hiç el değmeden büyük serilerinin yanı sıra, hali hazırda bazı zanaat üretimlerinin hala gerçekleşebiliyor olmasının önemli bir nedeni insan eli becerisinin yok olmamasından ve sürdürülmesine olan ihtiyaçtır. Aşırı endüstrileşmenin çevreye ve insan yaşam alanlarına verdiği zararlar dikkate alındığında, bu el becerisinin yok olmayacak ve değerini devam ettirecek şekilde güncel olarak kalması önem taşır. Birdoğan (2002), O'Brien (1999), Valeva ve diğerleri (2001) araştırmalarında sürdürülebilir üretimin çok sayıdaki karakteristik özelliklerini vermiş ve "Malzemelerin geri kazanılması için imalat süreçlerinde köklü değişikliklere gidilmelidir." açıklamasında bulunmuşlardır. Bu açıklama, süreçlerin tam otomasyondan çıkarılması, yarı makine, yarı emek-yoğun imalatlara önem verilmesi, hatta emek-yoğun zanaat ve el üretimi imalatların yeniden geliştirilmesi ve belki büyük fabrika üretimlerinin bir yan bölümü olarak başlangıç göstermesi anlamlarını da taşımaktadır.

Bu bağlamda, Almanya'da bulunan zanaat üretimleri, İnternet ortamında araştırılmıştır (eBay, 2016). Küçük nesnelere, oyuncaklar, müzik kutuları, aparatlar, ahşap malzeme üretimleri, yarı el, yarı makine vb. üretimlerin dikkat çektiği, ağırlıklı olarak Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler (KOBİ) ölçeğindeki, üretici işletmeler incelenmiştir. Yapılan inceleme ile, AB'nin KOBİ'lere verdiği önem ve geleceğe yönelik olarak KOBİ'lerin yeniden ve yeni bir bakış açısı ile gelişimlerinin ve sürekliliklerinin sağlanmasına yönelik anlayış gözlemlenmiştir. Bu açıdan, KOBİ'lere olan yaklaşımın, insan yaşamlarının geleceğinin ihmal edilmemesi ve şimdiden önlem almaya yönelik girişimler olduğu söylenebilir.

İncelenen üretimlerin ağırlıklı olarak bireysel zanaatkar tarafından, aile şirketleri tarzında mini, küçük ya da orta ölçekli KOBİ'ler nezdinde, atölye tarzı üretim, butik üretim, yarı makine-yarı el üretimi olan manüfaktür [1] üretimi gibi tarzla-

rında yapıldığı ve bu üretimlerin tasarımın, daha özelleşmiş olarak ürün tasarımının ve endüstri mühendisliğinin alanına girdikleri gözlemlenmiştir. Bu bağlamda Pye (1978) zanaatı “(...) daha iyi türden işçilik” olarak tanımlamaktadır.

Tasarım Değeri Açısından Zanaat Üretimi

Zanaat üretiminin sınırlı sayıda olması, farklı boyutu olmasının yanı sıra, tasarım açısından olumlu başka bir tarafı da Woodham (1997) tarafından belirtilmiştir: ürünün tüm sorumluluğunun ustaya ait olduğu bir üretimde “(...) sanki tasarım dolaysız olarak model ile yaparmış gibi işi bütünsel görmek ve ürünün bozuk, uyumsuz ve yanlış taraflarını algılamak kolaydır.” Böylece kullanım değeri çok yüksek kaliteli ürünler elde etmek daha olanaklıdır.

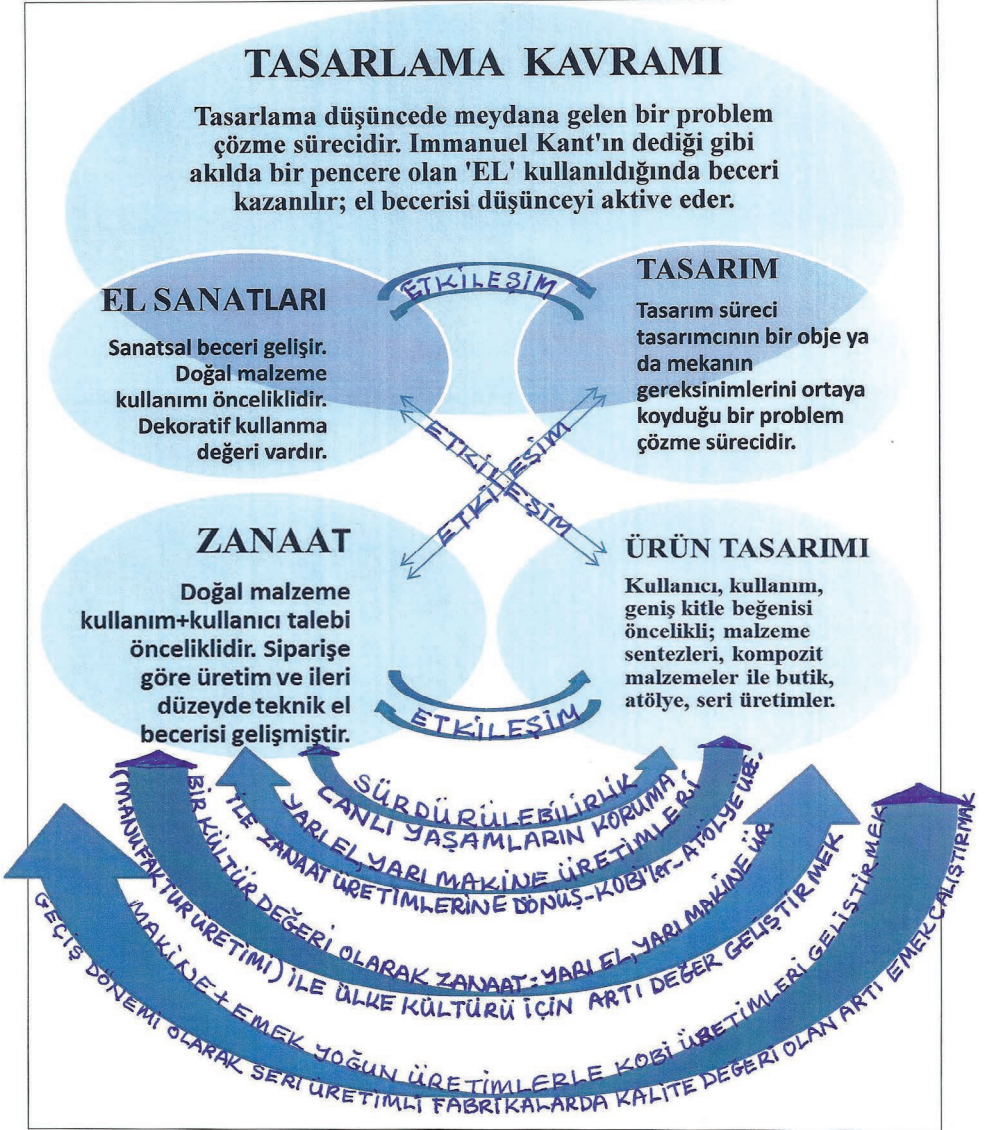
Zanaatın değeri güncel olarak ve eğitim bakımından hala önemini koruyorsa, bunda asırlardan beri süregelen köklü gelişimlerin etkisi büyüktür. Bu bakış açısı Basalla'nın (2013, 15) düşüncesinde yeniden vurgulanmaktadır:

“1867 yılında Karl Marx, İngiltere'nin Birmingham kentinde beş yüz farklı tip çekicin üretildiğini öğrendiğinde çok şaşırılmıştı. Normal olarak buna şaşırması da gerekirdi. Bu çekiçlerin her biri, endüstri veya zanaat sektöründe özel bir işlevi yerine getirmek üzere imal edilmişti. Eski ve yaygın bir alet olan çekicin bu kadar çok değişik tipinin üretilmesine yol açan güçler nelerdir? Ya da daha genel olarak ifade edersek, insan ürünü olan şeylerin neden bu kadar çok farklı tipi vardır?”

Karl Marx'ı hayrete düşüren ve Basalla'ya konu olan 500 farklı tipteki 1867 yılı çekiçleri, o dönem için yüzyılların zanaat üretim birikimi olabilir. Fakat güncel anlamda bakıldığında bir çekicin bu denli alternatifinin olması ve her bir farklı çekicin farklı işlevlerinin olması, zanaat üretiminde elin yetersiz kaldığı durumda daha farklı aletin işler duruma geçmesini sağlamak içindir. Diğer taraftan, ürün tasarımında yaratma ya da fikir bulma sürecinin temel özelliği çok sayıda alternatif geliştirmektir. Ürün tasarımı ve zanaatın örtüşen tarafı, farklı üretim tarzında da olsalar, alternatif üretmektir. Çekiç örneği, “Tasarlama süreci eğer deneysel olursa ve zanaat becerisi içinde gelişirse fevkalade farklı alternatifler üretilebilir.” düşüncesini desteklemektedir. Tam da bu konuda düşünce sürecindeki zihin ve el iş birliğinden söz edilebilir.

Tasarım değeri bakış açısı ile ele alındığında, zanaat ustaları bir yandan teknik ilerlemede katkıda bulunurken, diğer taraftan da tıpkı ürün tasarımcıları gibi, kendi çağlarının zevklerini, beğenilerini, buna bağlı olarak, kültürlerini geliştiriyor ve gelecek zamanlara alt yapı oluşturuyorlardı. Bu gelişimde zanaat ürünü kullanıcılarının katkısı, seri üretim ürünlerini satın alan ve kullanan kullanıcılardan daha fazlaydı, çünkü ürünü dolaysız zanaat ustasından satın alan kullanıcı, beklentisine göre sipariş veriyor ve isteklerini bizzat kendisi tanımlıyordu.

Bu nedenle ürün zaman zaman kullanıcılarla birlikte tasarlanmış ve geliştirilmiş oluyordu. Tasarımcı ise kullanımın artı değerini kullanıcılarla iletişim kurarak,

Resim 4. Tasarım değeri kapsamında el sanatlar (*handicraft*), zanaat (*craft*), genel tasarım ve ürün tasarımı kavramlarının ilişkileri (Kaynak: Yazar)

onların beklentilerini dikkate alarak geliştirmek durumundadır. Her iki ürün ve üretim türünde de kullanım ve kullanıcı önem taşır.

Sürdürülebilirlik kavramı araştırmalarında, tasarım adına, sosyal yapı da ele alınmakta, toplumsal eşitliğin ve kültür değerlerinin yozlaşmadan korunması sorgu-

lanmaktadır. Zanaat ve ürün tasarımı ilişkileri ve etkileşimleri Resim 4 'te bu düzeyde değer bulmuştur.

Richie Moalosi (2009, 12-13) *Integration of Culture in Product Design* adlı kitabında, 'Botswana' kültüründe globalleşmenin çok yönlü etkilerini anlatırken, serbest pazar ekonomisi, özgür demokrasi, iyi bir hükümet yönetimi, cinsiyet eşitliği, ekonomik sürdürülebilirlik gibi, kültürel paradigma kaymalarından söz etmektedir. Moalossi'ye göre:

“Tasarımcı, kritik bir sorun olarak kültürün bu paradigma kaymasını ('Değerler dizisi') kabul etmiş değildir. Sonuçta, bir tasarımcının nihai rolü, yeni ürünlerin oluşturulması yoluyla, insanların gündelik kültürlerini nitelendirmektir. Bilinçli ya da bilinçsiz tasarımcıya rağmen, oluşturulmuş ya da oluşturulmamış kültürel nesnelere, sonuçta, tasarlanmış bütün eserler (Artefakte) olarak o zamanın kültürünü yansıtmaktadır.”

Moalosi'nin 'Botswana' kültürü, globalleşme ve kültürel paradigma kaymaları üzerine açıkladığı düşüncelerinden anlaşılacağı üzere, eğer tasarımcı bilinçsiz ise, yüzlerce yılda gelişmiş olan kültürün değerler dizisinin, istenmeyen durumlara doğru kayacağı ve globalleşme içinde eriyip yok olmaya başlayacağı ortadadır. Bu bakış açısı ile zanaatın, el yapımı ağırlıklı zanaat ürünlerinin bir ülkenin kültürü üzerindeki etkilerinin ve diğer ülkelere göre farkının önemi açıkça ortadadır.

Zanaat üretimi yarı el ve yarı makine üretimi olarak KOBİ'ler temelinde geliştirilerek gerçekleşecek olsa da, ülkesinin kültürünü dikkate almalı, kültürün artı değerleri ürüne yansıtılmalı ve globalleşme içinde eriyip yok olmasına izin verilmemelidir. Zanaat üretiminin tasarım değerine en önemli katkısı belki de bu kapsamdadır.

BULGULAR VE SONUÇ

Zanaat kavramını tasarım değeri üzerinden anlamak, sanat, el sanatı ve ürün tasarım kavramlarının içerikleri ile karşılaştırmayı, ilişkili alanlarını, örtüşen boyutlarını ya da farklı özelliklerini birlikte mütalaa etmeyi gerektirmektedir. Tasarım ve tasarlama kavramları genel birer kavram olarak her dört kavramın da (sanat, el sanatı, zanaat, ürün tasarımı) alt yapısını teşkil eder; sanki her bir kavram birbirinin devamı gibi bir süreci meydana getirir. Bu alanların çalışmaları, eserleri meydana getiren bireylerin kimlik özelliklerine bağlı olarak, birbirlerinin alanlarına geçiş yapabilir, sentezlenebilir ya da karşı alanlardan fazlaca etkilenebilirler. Örneğin, yüksek hayal gücü ve duygusal düşünce gerektiren sanatın kendi kuralları ve kendi dili vardır: bakmak, görmek, algılamak, etkileşmek ve düşünmeye artı değer katmak içindir, kullanım değeri yoktur ve genelde toplumsal sorunlarda algılama ve uyarıcı olma görevini üstlenir. Eğer yüksek duygusal içerikli sanattan esinlenen bir el sanatı ya da bir zanaat heykeli ortaya çıkarsa, bu eser dekoratif süsleme değeri olan bir eserdir. Buna karşılık zanaat bir şekilde kendi içinde dolaşmaz kullanım değeri olan bir maddeselliğe eşittir. Zanaatın işlediği malzeme asıl birinci derecedeki ihtiyaçları karşılayan nesnelere dönüşürken el sanatının işlediği malzeme daha ziyade dekoratif nesnelere dönüşür; tam da bu konuda cam

ya da seramik gibi malzemelerle işlenen nesnelere ileri düzeydeki birer beceri ile hem dolaysız ihtiyaçları karşılar hem de dekoratif olma niteliklerini korurlar. Bu nesnelere işleyen ustaların becerileri el sanatlarının ve zanaatın bir potada yoğunlaşmasına sebep olur. Hatta daha da ileri düzeyde, el sanatının sanata yükselmesine ve yapanın sanatçı kimliği almasına yol açar. Bu durum, ‘modernizmin pratik bir formuna’ ulaşmış, zanaat becerisi ile kitlesel üretimi bir potada eriten ve gerçekten tutarlı bir tasarım geleneğini sürdürülebilmiş olan İskandinav ülkelerinin Arts and Crafts hareketinin anımsatır.

Araştırmalar zanaatın bir kültür olgusu ve de zanaat nesnesini bir kültür nesnesi olduğunu savunur. Bu sav doğrudur; ancak, zanaat şimdiden, kültür olgusu olmasının yanı sıra, kültürel niteliğini yitirmeden, çevre koruyucu, yeşil bir üretim sistemi olma yolunda gelişmelidir.

Seri üretimler için tasarlayan tasarımcının zihninde geliştirdiği fikir yalnız iki boyutta ve hatta bilgisayar ortamında meydana geldiğinde gözden kaçırılan, ihmal edilebilen çok sayıda bilgi ortaya çıkar. Bu nedenle, seri üretimler için ayrıca model atölyeleri mevcuttur ve üretilen fikir mutlaka üçüncü boyutta model olarak ortaya çıkarılır. Üçüncü boyuttaki bu çalışma zanaat üretimine bir yaklaşımdır.

Zanaatta düşünce, beceri haline dönüşmüş fikir, üçüncü boyutta malzeme ile dolaysız üretim, bir ustanın elinden çıkarken, ürün tasarımında bütün bu süreç aşamaları parçalanmıştır; ayrı, ayrı bireyler ya da gruplar tarafından ortaya çıkarılır. Buna bağlı olarak sürecin bölümleri arasında bağ kurmak ve bütünselliği sağlamak zordur, zaman ve maddi değer açısından masraflıdır, kapsamlı, hatasız ve çok kontrollü bir sistem gereklidir.

Buna karşılık, zanaatta çok yetkin ve beceri sahibi bir ustanın elinden çıkmış bir nesne az sayıda üretileceği için çok değerlidir; kalite ve fiyat grubu artı değerdedir ama pahalıdır. Zanaat üretimi nesnelere toplumun bütün kesimlerinin satın alabileceği bir ortama ulaştırmak oldukça düşündürücüdür ve çözülmesi zor bir konudur. İşte tam bu konuda, her iki üretim türünü birbirine yaklaştırmak, aralarında denge sağlamak, seri üretimin sürecine zanaat üretimini entegre etmek ya da zanaat üretimini yarı el, yarı makine üretimi şeklinde geliştirmek düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

Sürdürülebilirlik bakış açısı ile ele alındığında, çok sayıda araştırmacının da düşündüğü gibi, aşırı endüstrileşmenin çevreye verdiği zararlar nedeniyle, zanaat üretiminin yeniden gözden geçirilmesi, gençlerin yeni bir bakış açısı ile ve çağdaş ihtiyaçlar doğrultusunda zanaatkar-tasarımcı olarak yetiştirilmeleri, toplumun zanaat üretimi algısının uyarılması gerekmektedir. ‘Özellikle Türkiye’de’ bütünüyle yok olmamış olan zanaat üretiminin, dengeli şekilde çağdaş uyumu gerçekleştirilmiş ve geleneğe dönüşmüş olan İskandinav ülkelerinde olduğu gibi, yeniden ve yeni bir bakış açısı ile ele alınması gereği açıkça ortadadır.

NOTLAR

[1] Manüfaktür, tüm mühendislerin, zanaatçıların ortak bir çatı altında toplanıp bir araya gelmesiyle oluşturulmuş elbirliğidir. (Uludağ Sözlük)

KAYNAKÇA

Adamson, G. (2007). *Thinking Through Craft*. Londra: Berg, Oxford International Publishers Ltd.

Basalla, G. (2013) *Teknolojinin Evrimi*. C. Boydemir (Çev.). Ankara: DoğuBatı Yayınları.

Birdoğan, B. (2002) Sürdürülebilir Üretim. *Otomasyon Dergisi*, (127). İstanbul: GNS Otomasyon Kontrol Sistemleri.

Birkeland, B. (2007). *Design for Sustainability-A Sourcebook of Integrated Ecological Solutions*. Londra: Earthscan Publishes.

Coates, M., Brooker, G. ve Stone, S. (2011). *Görsel İçmimarlık Sözlüğü*. N. Şık (Çev.). Literatür Yayıncılık.

Doğan, E.T. (2012). Zanaatkarlığın Günümüzde Yeniden Yorumlanması: Yeni Zanaatkarlık mı?. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 3(1), 82.

eBay (2016). 7 Ekim 2016 tarihinde <http://kleinanzeigen.ebay.de> adresinden erişildi.

Fry, T. (2009). *Design Futuring: Sustainability, Ethics and New Practice*. Londra: Berg Publishers.

Gabler Wirtschaftslexikon. 7 Ekim 2016 tarihinde <http://wirtschaftslexikon.gabler.de> adresinden erişildi.

Gabrielsen, G. ve Kristensen, T. (2006). The Value of Design. *Proceedings, D2B The International Design Management Symposium*, 437.

Heskett, J. (2002). *Toothpicks and Logos*. Oxford: University Press.

Metcalf, B. (2005). Modernity and the Crafts. S. Alfoldy (Ed.), *Replacing the Myth of Modernism*, in: *NeoCraft* içinde (4-5). Kanada: The Press of the Nova Scotia-College of Art and Design.

McBrinn, J. (2005). Handmade Identity: Crafting Design in Ireland From Pertition to the Troubles, S. Alfoldy (Ed.), *Replacing the Myth of Modernism*, in: *NeoCraft* içinde (121). Kanada: The Press of the Nova Scotia-College of Art and Design.

Moalosi, R. (2009). *Integration of Culture in Product Design – the Case of Botswana VDM*. Saarbrücken: Verlag Dr Müller.

O'Brien, C. (1999). Sustainable Production-a New Paradigm for a New Millennium. *International Journal of Production Economics*, 60-61(1), 1-7.

Press, M. (2005). Handmade Futures: The Emerging Role of Craft Knowledge in Our Digital Culture. S. Alfoldy (Ed.), *Replacing the Myth of Modernism in: NeoCraft* içinde (250-251). Kanada: The Press of the Nova Scotia-College of Art and Design.

Pye, D. (1995) *The Nature of Art and Workmanship*. İngiltere: Cambium Press.